

Likeverdig deltakelse gjennom tilpasset teknologi

En tematisk analyse av hvordan hverdagsteknologi fremmer aktivt medborgerskap for arbeidstakere med utviklingshemming på dagsenter

Equal participation through adapted technology

A thematic analysis of how everyday technology promotes active citizenship for workers with intellectual disabilities at day centers.

Lise Ellingsen Langemyhr

universitetslektor/stipendiat, Institutt for helse-, sosial og velferdsfag, Universitetet i Sørøst-Norge

lise.e.langemyhr@usn.no

Heidi Haukelien

førsteamanuensis, Institutt for sykepleie- og helsevitenskap, Universitetet i Sørøst-Norge, og stedlig leder Senter for Omsorgsforskning-Sør

heidi.haukelien@usn.no

Sammendrag

Mange mennesker med utviklingshemming i Norge har sitt dagaktivitetstilbud i kommunale dagsenter. Vi vet lite om hvilke former for teknologi og hjelpemidler som brukes i denne konteksten, og hvordan disse påvirker sosial praksis. Denne studien er etnografisk, og datamaterialet består av notater fra deltakende observasjon over tid samt intervjuer av arbeidstakere med utviklingshemming og ansatte ved et dagsenter i Norge. Empirien er analysert tematisk. Vi identifiserte fire ulike former for teknologi og hjelpemidler på dagsenteret, der den mest interessante er den vi har kalt hverdagsteknologi. Hverdagsteknologi er løsninger de ansatte har designet eller laget selv, samt utdatert utstyr til produksjon. I artikkelen argumenterer vi for at den sosiale samhandlingen på dagsenteret er preget av David Graebers begrep hverdagskommunisme, og diskuterer hvordan hverdagsteknologien derfor kan bidra til trygghet, autonomi og innflytelse slik at opplevelser av aktivt medborgerskap muliggjøres for mennesker med utviklingshemming i en dagsenterkontekst.

Nøkkelord

utviklingshemming, dagsenter, hverdagsteknologi, aktivt medborgerskap, relasjonell modell, hverdagskommunisme

Abstract

Many people with intellectual disabilities in Norway have their day activity plan in municipal day centers. We know little about what kinds of technology and aids are used in this context and how these affect social practice. This study is ethnographic, and the data material consists of notes from participatory observation over time, as well as interviews of workers with intellectual disabilities and employees at a day center in Norway. The empirical material is analyzed thematically. We identified four different forms of technology and aids at the day center, where the most interesting is what we have called everyday technology. Everyday technology is solutions that the employees have designed or made themselves, as well as outdated equipment for production. In this article, we argue that the social interaction at the day center is characterized by David Graeber's concept of *everyday communism* and discuss how everyday technology can thus contribute to security, autonomy and influence so that experiences of active citizenship are made possible for people with intellectual disabilities in a day center context.

Keywords

intellectual disability, day center, everyday technology, active citizenship, relational model, everyday communism

Innledning

Dagsenter er hjemlet i helse- og omsorgstjenesteloven § 3-3 og skal tilby meningsfulle dagaktiviteter til dem som av ulike årsaker ikke inkluderes i ordinært arbeidsliv (Helse- og omsorgstjenesteloven, 2011). Mellom 20 og 40 % av mennesker med utviklingshemming i yrkesaktiv alder i Norge har vedtak om plass på dagsenter (Engeland & Langballe, 2017; Reinertsen, 2012). Dagsenter består av omsorg, terapi, trening og arbeid og skal møte de ulike behovene mennesker med utviklingshemming har (Hegdal & Thorsen, 2007; Søderstrøm & Tøssebro, 2011). Selv om dagsenter formelt ikke defineres som arbeid, omtales det som arbeid av deltakerne på dette dagsenteret, og aktivitetene der likner arbeid. Fordi hverdagskunnskapen om arbeidets betydning står sterkt også for dagsenterdeltakere, blir det å tilrettelegge for mestring gjennom arbeidsoppgaver sentralt. Mange har imidlertid behov for mye tilrettelegging, støtte og utstyr for å kunne delta.

Ifølge en relasjonell forståelsesmodell oppstår funksjonshemming i gapet mellom individers forutsetninger og kravene i en situasjon (NOU 2001: 22). Ved å styrke individet og tilrettelegge i omgivelsene kan man minske gapet og gjøre opplevelsen av funksjonshemming mindre. Nils Erik Ness tar utgangspunkt i denne forståelsen og påpeker at hjelpemidler kan fungere som broer over funksjonshemmende gap (Ness, 2011).

Medborgerskap er rettigheter og plikter som gjelder alle i samfunnet. Vi vet imidlertid at grupper i sårbare posisjoner ofte diskrimineres, og det har vist seg vanskelig å realisere medborgerskap for mennesker med utviklingshemming (Chalachanová et al., 2021). Vi forstår medborgerskap som generelle menneskerettigheter, CRPD og lovverk, men at begrepet aktivt medborgerskap handler om hvordan dette fortolkes og utøves på mikronivå. Der medborgerskap er et overordnet og normativt begrep, er aktivt medborgerskap praksis (Sandvin & Hutchinson, 2014). Aktivt medborgerskap defineres gjerne ut fra de tre dimensjonene trygghet, autonomi og innflytelse (Halvorsen et al., 2018). Vi tar utgangspunkt i mikrososiologiske beskrivelser av hvordan arbeidstakere med utviklingshemming på dagsenteret, gjennom individuell tilrettelegging og det vi her kaller hverdagsteknologi, blir mer likeverdige deltakere ut fra sine egne premisser og preferanser. Likeverd i denne sammenhengen handler ikke om lik behandling eller en forventning om at alle skal yte likt, men om at ulik tilrettelegging kan kompensere for funksjonsnedsettelse (NOU 2001: 22).

Vi har tidligere dokumentert at mennesker med utviklingshemming kan oppleve anerkjennelse og status som bidragsytere på dagsenter fordi premissene for deltakelse er annerledes der enn ellers i samfunnet (Langemyhr & Haukelien, 2022). At dagsenterets rammer representerer en kontrast til samfunnet utenfor, er relevant også i denne artikkelen, noe vi kommer tilbake til. I artikkelen utforsker vi følgende problemstilling: *Hva skal til for at teknologi skal kunne bidra til aktivt medborgerskap for mennesker med utviklingshemming på dagsenter?* Dette drøfter vi ut fra Graebers begrep hverdagskommunisme, som innebærer å yte etter evne og få etter behov (Graeber, 2014).

Ved dagsenteret vi har vårt datamateriale fra, omtales brukerne som har vedtak om dagsenterplass for arbeidstakere, mens faglige ansatte kalles ansatte. De samme benevnelsene brukes i denne artikkelen for å skille mellom de to gruppene. Av ansatte har omtrent halvparten helse- og sosialfaglig utdanning, mens de resterende har utdanning innen håndverk og produksjon, eksempelvis snekker og keramiker.

Bakgrunn

Diagnosen psykisk utviklingshemming refererer til kognitiv funksjon under normalen uten å si noe om årsaken eller implikasjonene for den enkelte (Bakken, 2020; WHO, 2016). Mennesker med utviklingshemming har til felles at de har behov for ulik grad av tilrettelegging og støtte i et livsløpsperspektiv, også når det gjelder arbeid. De fleste står utenfor ordinært arbeidsliv, men mange har vedtak om plass på dagsenter. Vi vet lite om hvilken betydning teknologi har på dagsenter, men det er dokumentert at mennesker med utviklingshemming ikke har like muligheter når det gjelder tilgang til, opplæring i og støtte til å mestre ulike former for teknologi (Hoppestad, 2012; Ørvig & Claussen, 2018). De inkluderes også sjelden i utviklingsprosesser (Knutshaug & Nakrem, 2017; Aasland, 2017). Et annet område som er lite studert, er hva teknologi kan bety for medborgerskap (Sépulchre, 2017).

Dagsenter driver ofte med tradisjonell håndverkstradisjon (Olsen, 2003), og når det gjelder tilrettelagt arbeid, ligger de viktigste kompensasjonsmulighetene antakelig i tekniske hjelpemidler (Romøren, 2019) heller enn i digital teknologi. Teknologi og hjelpemidler må samtidig sees i sammenheng med omgivelsene, og Ness (2011) knytter tilrettelegging til aktøren, aktivitetene som skal gjøres, de fysiske og sosiale omgivelser og objektene som skal benyttes. Det er altså ikke løsningene i seg selv som endrer noe (Böhler & Giannoumis, 2018), men miljøet og det sosiale spiller en viktig rolle.

Hverdagskommunisme

Med utgangspunkt i Marcell Mauss' velkjente gavebegrep skisserer David Graeber hverdagskommunisme, bytterelasjoner og hierarki som tre former for økonomiske relasjoner som utgjør den moralske basen for samhandling (Graeber, 2014; Mauss, 1995). Graeber hevder med Mauss at disse tre alltid er til stede, men at det varierer hvilken som dominerer. Hverdagskommunismens sosiale dynamikk «yt etter evne, få etter behov» er til stede i alle hverdagsrelasjoner og kjennetegnes av at ingen fører regnskap eller skylder noen noe. Som motsatt står bytterelasjoner og hierarki. Hierarkisk dominerte relasjoner handler ikke om gjensidighet, men om at noen er rangert høyere enn andre, og at man yter eller mottar ut fra status og tilhørende normer. I vårt kapitalistiske samfunn handler vi ofte ut fra et bytteperspektiv, og vår dominerende kulturelle modell er knyttet til resiprositet ved at vi yter og forventer tilsvarende tilbake, eller ved at vi prøver å få så mye ut av en transaksjon som mulig (Graeber, 2014). De fleste samfunnsarenaer domineres av hierarki og byttelogikk, og dette gjør oss blinde for at vi i de fleste hverdagsrelasjoner faktisk handler ut fra det Graeber kaller hverdagskommunisme. Når vi i vår artikkel beskriver hvordan de ansatte bruker sin kreativitet og kunnskap til å tilrettelegge for arbeidstakerne på dagsenteret, er dette med andre ord ikke en romantisering ut fra begeistrede forskerobservasjoner, men en beskrivelse av menneskelig samhandling slik de kan utfolde seg i et miljø hvor økonomilogikk og produksjonslogikk er *litt* mer på avstand enn på en ordinær arbeidsplass.

Aktivt medborgerskap

Til tross for at et hovedmål med nittitallets ansvarsreform var inkludering og anerkjennelse som borgere på lik linje med andre, har det vist seg å være utfordrende å realisere aktivt medborgerskap for mennesker med utviklingshemming (Chalachanova, 2021; St.meld. nr. 67 (1986–87)). De formelle rettighetene er der, men hvordan skal det gjøres i praksis? Vi vet at mennesker med utviklingshemming ikke får delta i samfunnet på lik linje med andre (NOU 2016: 17), men at et dagsenter kan være en arena der andre fysiske og sosiale premisser gjelder (Langemyhr & Haukelien, 2022). For mennesker med utviklingshemming starter aktivt medborgerskap med selvbestemmelse (Guddingsmo, 2020) – en rettighet som er

nedfelt i FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne (CRPD) (Skarstad, 2019). Mennesker med utviklingshemming kan imidlertid trenge støtte til å praktisere selvbestemmelse.

Halvorsen et al. (2018) beskriver aktivt medborgerskap på en måte som samsvarer med idealene i CRPD, og sikkerhet, autonomi og innflytelse er tre dimensjoner som knyttes til reell deltakelse i tråd med konseptet (Coleman-Fountain et al., 2018; Halvorsen et al., 2018).

En undersøkelse fant at det sosiale samspillet mellom arbeidstakere i VTA og ansatte var avgjørende for levd medborgerskap (Midjo & Aune, 2021). Det å bli tatt på alvor, ha valgmuligheter samt frihet og sosiale nettverk kan fremme aktivt medborgerskap, mens manglende anerkjennelse og lite søkelys på rettigheter er barrierer (Chalachanova, 2021; Lid, 2017; Sandvin & Hutchinson, 2014). Andre mennesker og sosiale relasjoner fremstår slik som grunnleggende når det gjelder å realisere aktivt medborgerskap for mennesker med utviklingshemming. Det motsatte av inkludering er segregering. Dagsenter kan sees på som segregering av en gruppe mennesker vi ikke klarer å integrere, samtidig som arenaen kan representere et inkluderende mulighetsrom med andre betingelser.

Metode

Datainnsamling

Deltakende observasjon er sentralt i etnografi (Fangen, 2010). Kombinasjonen av deltakende observasjon og intervjuer har gitt oss et rikt materiale. I perioden med deltakende observasjon var førsteforfatteren til stede gjennom hele arbeidsdager og hjalp til med oppgaver der det var naturlig. Førsteforfatteren noterte underveis gjennom dagene og skrev logg hver ettermiddag. Det ble gjennomført omtrent 100 timer deltakende observasjon fordelt over en periode på fire måneder. Intervjuene ble gjennomført på dagsenteret mot slutten av perioden med datainnsamling. Alle intervjuene var semistrukturerte og temabaserte. Det ble gjort lydopptak av intervjuene, og disse ble transkribert i etterkant. Intervjuene av ansatte varte i omtrent en time og intervjuene av arbeidstakerne fra 16 til 75 minutter. Fordi vi var blitt kjent på forhånd, kunne intervjuene av arbeidstakerne gjennomføres uten ansatte til stede. Alle arbeidstakere med utviklingshemming fikk forespørsel og tilpasset informasjon om intervju, og de som ønsket å delta, ble med. For at de ikke skulle føle seg presset til å delta, var det de ansatte som spurte dem når forskeren ikke var til stede.

Å kombinere metoder for datainnsamling er anbefalt når informanter har kognitiv svikt, for å sikre at de blir tolket og forstått på en så riktig måte som mulig (Ellingsen, 2010). Det var viktig for oss å gjøre deltakende observasjon først fordi deltakelsen også handlet om å bli kjent og skape trygghet. Ofte kan kvaliteten på kvalitative data avhenge av relasjonen mellom forskeren og informanten (Karnieli-Miller et al., 2009), noe som er spesielt relevant for informantene med utviklingshemming fordi vi ofte ikke er flinke nok til å tilrettelegge for språk og kommunikasjon.

Utvalg

Alle arbeidstakerne med psykisk utviklingshemming på fire avdelinger ble spurt om de ville delta i intervjuer, og omtrent halvparten av dem ønsket det. Av 16 informanter med utviklingshemming var ni kvinner og syv menn, og de var i alderen 19–57 år. Av ordinært ansatte og ledere var fire kvinner og seks menn, og de var i alderen 35–62 år.

Kontekst

Dagsenteret der datamaterialet er samlet inn, er eid og drevet i kommunal regi, er relativt stort med mange avdelinger og har omtrent 150 arbeidstakere. Arbeidstakerne har trygd som inntektskilde, men får en symbolsk månedlig sum fra dagsenteret som oppmuntringslønn. Det varierte fra dag til dag hvor mange som var på hver avdeling. Noen arbeidstakere jobbet kortere dager og ikke fulle uker. Avdelingene driver med produksjon av ulike varer og tjenester, og de ansatte har utdanninger innen tradisjonelt håndverk, design og salg/markedsføring og helse- og sosialfag.

Analyse

Analysen ble gjort tematisk ved at vi gikk gjennom datamaterialet flere ganger (Braun & Clarke, 2006; Johannessen et al., 2018). Fordi vi på forhånd var interessert i teknologi og hjelpemidler, var analysen delvis deduktiv. Samtidig dukket det opp uventede funn underveis i analyseprosessen. Vi fant fire hovedformer for teknologi og hjelpemidler på dagsenteret, og på ulike måter komplementerer disse hverandre og påvirker arbeid og samhandling for deltakerne. Den ene kategorien, som vi har valgt å kalle hverdagsteknologi, var imidlertid så overraskende og interessant at vi valgte å konsentrere den videre analysen om denne.

Forskningsetikk

Prosjektet er vurdert av NSD, Norsk senter for forskningsdata (nå sikt), med referansenummer 276192. Alle informanter samtykket muntlig før perioden med observasjon. Før intervjuene fikk alle nødvendig og tilpasset informasjon, og skriftlig samtykke ble gitt. De ansatte vurderte informantene med utviklingshemming som samtykkekompetente. For å sikre anonymisering er navn som brukes i artikkelen, fiktive.

Funn

Vi identifiserte fire hovedformer for hjelpemidler og teknologi: universell utforming, ordinært utstyr og maskiner til produksjon, individuelle hjelpemidler og det vi har kalt for hverdagsteknologi. Som tidligere nevnt avgrenser denne artikkelen seg til å beskrive og utforske empiri fra den sistnevnte kategorien. Hverdagsteknologi er løsninger og utstyr som de ansatte på dagsenteret har laget selv eller fått hjelp til å lage basert på eget design. Begrepet inkluderer også eldre utdatert utstyr som vanligvis ikke brukes lenger i ordinært arbeidsliv fordi maskiner har overtatt det som tidligere var manuelle oppgaver. Både egenproduserte løsninger og utdatert utstyr påvirker det sosiale samspillet, arbeidsoppgavene og organisering av vareproduksjon. Betydningen av hverdagsteknologi var overraskende for oss fordi denne typen løsninger sjelden snakkes om i forbindelse med teknologi og hjelpemidler. Hverdagsteknologi løser utfordringer som oppstår på avdelingene, og gjør arbeidstakerne i stand til å delta og mestre arbeidsoppgaver, samtidig som det bidrar til at de ansatte kan arbeide med sine egne oppgaver, side om side med arbeidstakerne. Videre viser vi med eksempler fra empirien hva hverdagsteknologi kan være, og hvordan den brukes til å tilrettelegge for at alle kan yte etter evne og få etter behov.

Produksjon på «gamlemåten»

Dagsenterets avdelinger gjør mye av produksjonen «på gamlemåten». Tradisjonelt håndverk er velkjent og forutsigbart og gir arbeidsoppgaver til mange. En form for hverdagsteknologi er derfor utdatert utstyr og maskiner som ofte er erstattet med mer effektive løsninger i ordinært arbeidsliv, men som de ansatte får tak i, og som brukes på dagsenteret. For eksempel

har en avdeling en mekanisk maskin som fester sammen ark til bøker med spiraler. Denne kan arbeidstakere bruke sammen med ansatte ved at den ansatte legger inn og gjør klart, og arbeidstakeren styrer håndtaket på maskinen.

På avdelingene for keramikk og for søm og tekstil gjøres mye på en tradisjonell måte, og de velger bort maskiner som kunne ha effektivisert driften. De heller flytende keramikk fra litermål og over i former, og litermålene er av ulik størrelse slik at mengde og vekt kan tilpasses hver enkelt arbeidstaker. De jobber med ett produkt av gangen. De har små krukker som stoff kan tres ned, slik at arbeidstakerne kan fylle produkter med vatt og/eller ris og trepinner som brukes til å vrenge produkter. De maler, strikker, tover, klipper og syr for hånd i tillegg til at noen bruker symaskiner.

Mange arbeidstakere trenger lang tid på å lære seg oppgaver, så like oppgaver over tid er noe det tilrettelegges for. For eksempel sa arbeidstakeren Turid i et intervju:

Man må ta det steg for steg, og hvis jeg får repetisjon på fem ganger eller noe sånt, er det bra. De andre sier at det holder med to eller tre ganger. Jeg vil helst ha det på fem. Han tror jeg klarer det på fem komma null, liksom, men så tar jeg en eller to sånne, og så bare står jeg fast. Så klarer jeg ikke å komme videre.

Noe utstyr brukes bare av ansatte, noe av enkelte arbeidstakere og noe av alle. Tilpassinger gjøres i form av måten teknologien brukes på, at arbeidsoppgaver deles opp eller forenkles. De jobber ofte lenge med opplæring, og noen arbeidstakere gjør bare én enkelt oppgave, som de mestrer.

Flest mulig hender innom et produkt

Fordi de har tradisjonell produksjon og bruker utdatert utstyr, får flere arbeidstakere mulighet til å delta i arbeidsoppgavene. De ansatte deler ofte produksjonen av et produkt inn i flest mulig arbeidsstasjoner. Kari, en ansatt, fortalte:

Ja, vi lager arbeidsoppgavene så forenkla at alle kan klare det. Den ene kan kanskje bare sette i knappenålene, og så kan den andre sy, som er litt vanskeligere. Så kan en tredje klippe tråder og en fjerde ta ut knappenålene igjen. Det er litt viktig å få, at alle får være med på hele prosessen. Jeg er veldig opptatt av at det ikke skal være noen forskjell. Det kan være forskjell på å lage søm og sette i knappenåler, men allikevel så føler ikke de noen forskjell.

Driften på dagsenteret handler om å produsere varer av god kvalitet, men ikke om å gjøre det så effektivt som mulig. Per, som er ansatt på en av avdelingene, sa: «Hvis vi kan sitte og fortelle hva de skal gjøre så de klarer det selv, så er det det beste, enn at alt nødvendigvis skal gå så fort.» En annen ansatt fortalte:

Vi produserer jo ganske mye i året, selv om det er en gammel industriell metode vi bruker. Vi har en arbeidslinje, da, med mange stasjoner, og det er ganske mange hender innom et produkt. Og noen, de blir jo spesialiserte innafor de oppgavene de kan og gjør. Og at de lærer seg en type håndverk som de kan snakke med andre om, da, også utenfor, med familie og venner og, ja. Litt den yrkesstoltheten, da.

Både ansatte og arbeidstakere er opptatt av produktene de lager, hvem som skal kjøpe og bruke dem, og kvaliteten. At mange er med i en kanskje unødvendig lang prosess fra starten til det ferdige produktet, gjør at flere får mulighet til å yte etter evne. Noen har kanskje bare

satt på et klistremerke, vrenget et putevar eller kuttet en plate. Hverdagsteknologi og gammeltdags produksjon muliggjør en sosial praksis der alle får delta med de de ønsker og kan, uten at det eksisterer et krav til kompetanse eller produktivitet.

Fleksible, kreative løsninger

Arbeidstakerne har ulike behov for støtte og tilpassing, og de trenger individuelle løsninger for å kunne utføre arbeidsoppgavene. Samtidig er mange av varene dagsenteret produserer, sesongvarer, noe som fører til at behovet for tilpassinger stadig endrer seg. En løsning de trengte i én periode, trenger de kanskje ikke noen uker etterpå, og en hverdagsteknologi som fungerte for én arbeidstaker, kan kanskje ikke brukes av noen andre. Det som er felles, er at når det dukker opp et behov, må de ha løsninger på plass raskt. En ansatt fortalte:

Ettersom behovet melder seg eller at vi tenker «oi, her må vi gjøre ett eller annet» eller at, ja. At vi ser hva slags utfordringer de har eller observerer dem da, når de får en oppgave, og ser at «oi, det funka», eller «det funka ikke». Da må vi gjøre det på en annen måte.

For eksempel festet de pakkebåndesken til en pinne på en pult når en arbeidstaker som bare kan bruke en hånd, skulle jobbe med å klippe og sette på pakkebånd. Da de var ferdige med den aktuelle arbeidsoppgaven etter et par dager, tok de utstyret bort. Uten denne løsningen ville ikke arbeidstakeren kunne utført den konkrete arbeidsoppgaven. Ved en annen anledning hadde de behov for en løsning som gjorde at en arbeidstaker kunne lage hull på riktig sted på papirer:

Hvis vi skal ta hull på et spesielt sted på en tag eller på et papir, så er det noe med å tilpasse den sånn at papiret ikke kommer for langt inn eller for langt til siden, jeg klistrer kanskje på en pappbit, sånn at papiret stopper litt før det egentlig kunne hatt stoppa. Ja, eh, jeg teiper kanskje hullemaskinen fast til bordet sånn at den står helt stille, eller setter den på en sklikke. Eller såne ting da, tilpasser til den som skal bruke det, rett og slett.

(Med sklikke menes en matte av gummi som brukes for å hindre at noe sklir.)

Anne, som er leder på den ene avdelingen, fortalte:

Hvis det kom en inn i rullestol som trenger noe for å holde armen, for å holde penselen, ikke sant. Når den personen kommer, så må vi tenke tilrettelegging. Det oppstår jo der og da, med det mennesket. Vi snur oss fort rundt og får tegnet noe eller gjort noe.

Det er ikke arbeidstakerne som må tilpasse seg dagsenterets drift, men de ansatte som tilpasser arbeidsoppgaver og lager hverdagsteknologi ut fra arbeidstakernes utfordringer og forutsetninger. Annen hverdagsteknologi er mer permanent og brukes over tid. På en avdeling har de laget en ordning der en trekloss er festet til tussj, og de har to treplater i ulike høyder. Ved å bruke disse kan det tegnes streker på keramikk som blir helt rette, slik at det blir enkelt å plassere dekor på riktig sted. Dette er en arbeidsoppgave flere arbeidstakere mestrer og kan jobbe selvstendig med på den aktuelle avdelingen.

Arne er arbeidstaker og jobber med å skrive saker til en avis på PC. Han fortalte i et intervju at drømmejobben hans var å jobbe i avis, slik faren hans gjorde. Arne har fysiske og kognitive begrensninger, men de ansatte har likevel funnet en løsning som gjør at han ved hjelp av et hjemmesnekret stativ som holder papiret han kopierer fra, og sporadisk assistanse, i lange perioder av gangen kan sitte og jobbe selvstendig med skriving. Han bruker én finger

og har et tastatur som er enkelt, med få knapper og store bokstaver. I hans tilfelle er det teknologi fra hjelpemiddelsentralen og hverdagsteknologi som sammen gjør arbeidsoppgaven mulig. Uten løsningen med stativet og papiret ville han ikke kunnet jobbet med de arbeidsoppgavene han selv ønsker.

Noe hverdagsteknologi er ikke direkte knyttet til å tilrettelegge for spesifikke arbeidsoppgaver, men handler om å gjøre arbeidstakere mer selvhjulpne. En arbeidstaker fått laget og festet en snekret boks med to hull til kaffekopper foran på forflytningshjelpemidlet sitt. Med den kan hen hente kaffe og annen drikke selv, når som helst, uten å måtte be om hjelp. En ansatt fortalte:

Den ideen ble jo da framsatt til personalet på snekkeravdelingen, som tok den ideen videre og designet og laget den ideen ut fra sitt hode, da. Så det er sånn at man ser behovet og diskuterer det med en eller annen, og så vipps så er det noen som har en god ide rundt det.

Arbeidstakeren selv fortalte:

Jeg gidder jo ikke spørre kollegaene mine eller de andre om til å hente ting til meg, for da føler jeg meg sånn, jeg kan egentlig gjøre det selv. Så da kom Per på snekker'n og laget den til meg. Så nå trenger jeg ikke så mye hjelp.

Selvstendig og trygt

Hverdagsteknologi er også sikkerhetsanordninger som er laget for at arbeidstakere skal kunne bruke utstyr og maskiner uten å bli skadet. Spesielt én avdeling har slike maskiner. Sikkerhetsanordningene er tilpasset av eksterne etter tegninger fra ansatte på avdelingen, og det finnes ikke tilsvarende løsninger noe annet sted. I intervjuer fortalte ansatte på denne avdelingen at det de trenger, ikke «finnes der ute»; de må være kreative og lage det selv. Maskinene har for eksempel ekstra beskyttelses-lokk eller er innrettet slik at arbeidstakeren må trykke på to knapper samtidig (og bruke begge hender) for at maskinen skal fungere. Slike maskiner gjør at flere arbeidstakere kan arbeide selvstendig med arbeidsoppgaver som ellers ville måttet bli utført av de ansatte. En ansatt fortalte:

Mange av maskinene her er jo maskiner som vi utvikler her, da, ser et behov og får det tilrettelagt. Og det er jo det som er så fantastisk når det kommer andre dagsenter eller arbeidssentre hit, da, liksom: «Å ja, hvor har du kjøpt den hen?». Og vi sier at den har vi laget selv.

Anne er en arbeidstaker som bruker slike maskiner, og hun fortalte i et intervju:

Man må kunne det med å mestre, hva skal jeg si da, mestre maskiner. Være forsiktig med maskiner, ikke komme borti med fingre og litt sånn. Vi har jo sånn som skjermes over sagene, for å si det sånn. For å ikke komme inni, da. Får opplæring i de først og så kan ta et skritt om gangen, liksom. Du må være trygg på en maskin, ellers så går det ikke.

Slik hverdagsteknologi gir trygghet for arbeidstakerne og de ansatte. Arbeidstakerne mestrer å bruke dem alene og kan derfor arbeide selvstendig i lange perioder av gangen. Da kan de ansatte bruke sin tid på arbeidstakere som trenger mer hjelp, og på å utføre de delene av produksjonen som bare de ansatte kan gjøre.

Ida, en arbeidstaker, sa dette om dagsenterets ansatte: «De må spørre hva mennesker kan, det er det første. Og spørre om de trenger hjelp, det er nummer to.» For Ida er det viktig å

kunne yte mest mulig, selv om hun vet at hun også trenger hjelp og tilrettelegging. Eggklokker brukes ofte for å hjelpe arbeidstakerne til å vite hvor lenge de skal gjøre noe. De vet hvor mange minutter den skal stilles inn på, og kan gjøre dette selv uten hjelp. En arbeidstaker stiller inn eggklokken på to minutter når hun stryker stoff, og en annen arbeidstaker setter eggklokken på 25 minutter for å vite hvor lenge han skal vente før han skal helle keramikken ut av formene igjen. To arbeidstakere på dataavdelingen har en klokke mellom seg på arbeidspulten som teller ned tiden til pause. Da har de oversikt selv og trenger ikke spørre personalet når neste pause er. Klokken er med på å gjøre dagen forutsigbar.

Diskusjon

Vi har nå vist med eksempler fra empirien hvordan de ansatte tar i bruk hverdagsteknologi for å tilrettelegge slik at arbeidstakerne kan delta, ofte selvstendig, på dagsenteret. Vi har illustrert hvordan hverdagsteknologien bidrar til at mange hender kan være inntil et produkt, til økt selvbestemmelse fordi flere kan jobbe med det de ønsker, og til trygghet og forutsigbarhet. Hverdagsteknologien tetter funksjonshemmende gap. Like viktig som løsningene i seg selv er imidlertid de ansattes vilje og evne til kreativitet og til å sette hverdagsteknologien i spill. Det sosiale fellesskapet på dagsenteret fremstår som preget av hverdagskommunisme. Videre diskuterer vi hvordan hverdagsteknologiens potensial til å skape aktivt medborgerskap realiseres gjennom hverdagskommunisme.

Selvbestemmelse og deltakelse

Selvbestemmelse og deltakelse er viktige premisser for reell inkludering og opplevd medborgerskap. Sentralt for aktivt medborgerskap er dimensjonene trygghet, autonomi og innflytelse (Halvorsen et al., 2018). Vår analyse viser at de ansatte på dagsenteret tilrettelegger for trygghet, det å kunne bestemme selv og økt innflytelse for arbeidstakerne gjennom blant annet hverdagsteknologi.

Flere hverdagsteknologiske løsninger er laget spesielt for å ivareta arbeidstakernes fysiske sikkerhet i tillegg til at de bidrar til at arbeidstakerne kan jobbe selvstendig med arbeidsoppgaver. De ansatte representerer også i seg selv trygghet (Langemyhr & Haukelien, 2022). Noen hevder at autonomi kun kan oppnås hvis mennesker med ulike funksjonshemninger kan ta valg uten å møte på barrierer som funksjonsfriske ikke opplever (Coleman-Fountain et al., 2018). For å oppnå autonomi i tråd med CRPD må man kunne praktisere selvbestemmelse – ta valg og kommunisere dette valget til andre. Barrierene mennesker med utviklingshemming ofte møter i det ordinære arbeidslivet, er betydelig mindre på dagsenter, og mulighetene for individuell tilrettelegging er større innenfor dagsenterets rammer. Flere av våre informanter hadde utfordringer med å uttrykke sine egne ønsker, noe mennesker med utviklingshemming ofte trenger støtte til (Werner, 2012). Ansatte kan ivareta aktivt medborgerskap relasjonelt ved å tolke og anerkjenne ønsker og gjøre dem om til praksis for dem (Fjetland & Gjermestad, 2018). Eksemplet med Arne, som jobber med å skrive saker til en avis, viser hvordan de ansatte praktiserer støtte til selvbestemmelse på dagsenteret. Arne får jobbe med det han ønsker, selv om det krever mye tilrettelegging, inkludert hverdagsteknologi.

Selvbestemmelse og medborgerskap er begreper som knyttes til hverandre, og i noen sammenhenger oppfattes som overlappende (Sandvin & Hutchinson, 2014). Det er slik ikke mulig å oppnå aktivt medborgerskap uten at de det gjelder, faktisk får bestemme selv og delta. Subjektiv handlekraft er samtidig ikke bare egenskaper i en person, men noe relasjonelt som kan muliggjøres i bestemte situasjoner og praksiser, slik vi mener vår empiri har

mange eksempler på (Sandvin & Hutchinson, 2014). Vi vil hevde at den skjermede konteksten dagsenteret representerer, har stor betydning i denne sammenhengen.

Et avgrenset fellesskap

Menneskers handlingsrom påvirkes av miljøet de er i (Böhler & Giannoumis, 2018), og graden av universell utforming vil nødvendigvis påvirke behovet for individuell tilrettelegging og hjelpemidler (Ness, 2011). Et dagsenter har ofte flere universelle løsninger enn andre arenaer i samfunnet, og det kan tenkes at det ligger bedre til rette for hverdagsteknologi der enn andre steder.

Diskusjonen om hvorvidt det er mulig å oppnå aktivt medborgerskap innenfor en avgrenset kontekst, har sin rot i dikotomien om integrering versus segregering. Segregering anses i de fleste tilfeller som en problematisk måte å håndtere annerledeshet på. Rettighetene og lovverket som regulerer tjenester til mennesker med utviklingshemming, viser at vi som samfunn ikke ønsker segregering. At det var utfordrende å få til likeverd og medborgerskap i segregerte avgrensede fellesskap, var i sin tid et argument for å gjennomføre ansvarsreformen (Lid, 2017). I årene siden har det imidlertid vist seg at inkludering og medborgerskap ikke har blitt realisert for gruppen i tråd med intensjonene (NOU 2016: 17). Dagsenter representerer en kontrast til samfunnet utenfor, der denne gruppen kan få innfridd mange av de rettighetene de har knyttet til deltakelse og selvbestemmelse, og der de kan få den omsorgen og tilretteleggingen de trenger for å være en likeverdig del av et fellesskap (Langemyhr & Haukelien, 2022). Gjennom vår analyse står dagsenteret frem som en arena for tilrettelagt arbeid der arbeidstakerne er inkludert både i arbeidsoppgaver og i det sosiale fellesskapet, og der de får yte det de kan ut fra individuelle forutsetninger.

Hverdagskommunisme som moralsk fundament for aktivt medborgerskap

Ifølge Graeber (2014) er hverdagskommunisme sosial praksis som kjennetegnes av at man yter etter evne og får etter behov, og der inntjening og økonomisk effektivitet er satt i parentes. Vår analyse tegner et bilde av dagsenter som en slags hybrid arena der det produseres varer av høy kvalitet, men der de ansatte har mulighet til å prioritere tilrettelegging for deltakelse og selvbestemmelse fremfor effektivitet og økonomisk overskudd. De ansatte bruker sin kreativitet og kompetanse som håndverkere til å finne ut hva som skal til for at hver enkelt arbeidstaker skal kunne bidra i produksjonen. De får tak i utdaterte maskiner som gjør at produksjonen går senere, men som gjør det mulig for flere å delta. Det samme gjelder oppsplitting av produksjonen i flere ledd, slik at alle kan gjøre en oppgave knyttet til den felles produksjonen, og de tilpasser det til hver enkelt arbeidstakers evner og ønsker. Dette fordrer ansatte som foruten å mestre sitt håndverk også er fleksible og kreative.

Mennesker med utviklingshemming ble lenge bare regnet som mottakere av omsorg og tjenester (Karacic et al., 2018), og de får ofte ikke mulighet til å lære seg ferdigheter eller vise andre hva de kan. I tråd med hverdagskommunisme får arbeidstakerne på dagsenteret yte etter evne, samtidig som de mottar den hjelpen de har behov for. Idas utsagn, «De må spørre hva mennesker kan, det er det første. Og spørre om de trenger hjelp, det er nummer to», viser hvor viktig det er for mange arbeidstakere også å yte, ikke bare være mottakere av hjelp og omsorg. De tre dimensjonene trygghet, autonomi og innflytelse, som knyttes til aktivt medborgerskap, er til stede for arbeidstakerne på dagsenter selv om det skjer i litt andre former enn i det ordinære arbeidslivet.

Medborgerskap er et humanistisk ideal som handler om gjensidighet og universelle rettigheter og plikter. De normative kravene for å regnes som en aktiv medborger ekskluderer imidlertid mange, og dersom et premiss for medborgerskap er enkeltindividets kognitive

kompetanse, står mennesker med utviklingshemming i fare for å devalueres (Fjetland & Gjermestad, 2018). Hvorfor er det så vanskelig å realisere aktivt medborgerskap i samfunnet for mennesker med utviklingshemming, slik flere forskere på feltet dokumenterer (Chalanchanová et al., 2021)? I tråd med Graebers (2014) argumenter skyldes det en kapitalistisk logikk og at relasjoner preges av resiprositet og hierarki, både i samfunnet og i arbeidslivet. Da blir de som har redusert arbeidskapasitet, en klamp om foten i målet om økonomisk profitt og effektivitet. Mulighetene for å skape rammer for inkludering ville imidlertid kunne åpne seg dersom effektivitet ikke alltid var målet. Innenfor dagsenteret har de skapt trygghet og mening i et avgrenset og forutsigbart miljø der det moralske fundamentet for praksis er det Graeber (2014) kaller hverdagskommunisme.

Slik vi ser det, er det hvordan de ansatte utnytter mulighetsrommet på dagsenteret som tilrettelegger for aktivt medborgerskap. De ansatte fungerer som det Chalanchanova (2021) beskriver som *støttestrukturer* for aktivt medborgerskap; de anerkjenner den enkelte som aktør med rettigheter og ressurser og hjelper dem med å realisere dem. Å fremme aktivt medborgerskap er like mye en sosial som en politisk prosess, det handler om faktisk praksis (Halvorsen et al., 2018). Rammene på dagsenteret gir de ansatte mulighet for å drive innovasjon på mikroplan, og hverdagsteknologien de skaper, representerer en motsats til standardisering. Det vi ser i vår empiri, er ikke veldedighet, men derimot en realisering av alles rett til å delta. Slik vi ser det, er hverdagskommunisme et nødvendig moralsk fundament for å realisere aktivt medborgerskap i praksis for arbeidstakere med utviklingshemming, og fordi det sosiale på dagsenteret preges av hverdagskommunisme, kan hverdagsteknologi være en brobygger mellom ressurser og krav.

Avslutning

Mennesker med utviklingshemming er en marginalisert gruppe som ikke har de samme mulighetene for deltakelse i samfunnet som andre (Chalanchanova, 2021; NOU 2016: 17). Fordi samfunnet ofte preges av det Graeber (2014) beskriver som bytterelasjoner og hierarki, med høye krav til produksjon og resiprositet, står dagsenter frem som et viktig mulighetsrom for denne gruppen når det gjelder aktivt medborgerskap. Aktivt medborgerskap er levd liv innenfor ulike kontekster (Kallio et al., 2020) og vår empiri viser hvordan aktivt medborgerskap kan arte seg innenfor dagsenter. Dagsenter representerer mangfold og har et utvidet syn på normalitet, og mulighetene for individuell tilrettelegging er ofte større der enn andre steder.

Vi har sett at ansattes væremåte og kompetanse, samt ulike former for teknologi, inkludert hverdagsteknologi, tetter funksjonshemmende gap ved å styrke arbeidstakernes forutsetninger og tilrettelegge i miljøet. Dette er mulig fordi det moralske fundamentet på dagsenter preges av hverdagskommunisme. Slik kan hverdagskommunisme sees på som en konkretisering av hva som skal til for å realisere aktivt medborgerskap for mennesker med utviklingshemming.

Referanser

- Bakken, T. L. (2020). Viktige begreper. I T. L. Bakken (red.), *Håndbok i miljøterapi* (s. 31–35). Fagbokforlaget.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Bøhler, K. K. & Giannoumis, G. A. (2018). Technologies for active citizenship and the agency of objects. I R. Halvorsen, B. Hvinden, J. Beadle-Brown, M. Biggeri, J. Tøssebro & A. Waldschmidt (red.), *Understanding the lived experiences of persons with disabilities in nine countries. Active citizenship and disability in Europe* (vol. 2, s. 192–207). Routledge.
- Chalachanova, A. (2021). *Inkluderende forskning, medborgerskap og utviklingshemming*. [Doktorgradsavhandling, VID]. Brage. <https://vid.brage.unit.no/vid-xmlui/bitstream/handle/11250/2833131/Chalachanov%C3%A1+avhandling+-+ny+e-utgave+-+2021.pdf?sequence=3>
- Chalachanová, A., Lid, I. M. & Gjermestad, A. (2021). Citizenship of persons with intellectual disabilities within the frame of inclusive research: A scoping review of studies to inform future research. *Alter*, 15(2), 139–152. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2020.09.001>
- Coleman-Fountain, E., Sainsbury, R., Trezzini, B. & Kanova, S. (2018). Diversity and change in the labour market careers of persons with disabilities. I R. Halvorsen, B. Hvinden, J. Beadle-Brown, M. Biggeri, J. Tøssebro & A. Waldschmidt (red.), *Understanding the lived experiences of persons with disabilities in nine countries. Active citizenship and disability in Europe* (vol. 2, s. 66–82). Routledge.
- Ellingsen, K. E. (2010). Begrensninger og forskningsmetodiske kneiker. I R. G. Gjørnum (red.), *Usedvanlig kvalitativ forskning. Metodologiske utfordringer når informanter har utviklingshemming* (s. 209–240). Universitetsforlaget.
- Engeland, J. & Langballe, E. M. (2017). *Voksne og eldre med utviklingshemming og dagens bruk av samarbeidsfora i kommunene*. Aldring og helse. https://naku.no/sites/default/files/kba_uploads/nav_-_utviklingshemning_og_bruk_av_samarbeidsfora.pdf
- Fangen, K. (2010). *Deltagende observasjon* (2. utg.). Fagbokforlaget.
- Fjetland, K. J. & Gjermestad, A. (2018). Medborgerskap og alvorlig utviklingshemming. *Tidsskrift for velferdsforskning*, (2), 148–162. <https://doi.org/10.18261/issn.2464-3076-2018-02-04>
- Graeber, D. (2014). On the moral grounds of economic relations: A Maussian approach. *Journal of classical sociology: JCS*, 14(1), 65–77. <https://doi.org/10.1177/1468795X13494719>
- Guddingsmo, H. (2020). Selvbestemmelse som gave. *Fontene forskning*, 13(2), 4-17. <https://fonteneforskning.no/pdf-15.97625.0.3.3b335bda93>
- Halvorsen, R., Hvinden, B., Beadle-Brown, J., Biggeri, M., Tøssebro, J. & Waldschmidt, A. (2018). Changing opportunities for active citizenship. Understanding the lived experiences of persons with disabilities. I R. Halvorsen, B. Hvinden, J. Beadle-Brown, M. Biggeri, J. Tøssebro & A. Waldschmidt (red.), *Understanding the lived experiences of persons with disabilities in nine countries. Active citizenship and disability in Europe* (vol. 2, s. 1–16). Routledge.
- Hegdal, U. & Thorsen, K. (2007). *Om betydningen av arbeid, dagsenter- og aktivitetstilbud for mennesker med utviklingshemming* (SOR RAPPORT Nr.1 – 2007). http://samordningsraadet.no/sitefiles/4055/Arkiv_Rapport/Artikler/2007/Hegdal_og_Thorsen_Betydningen_av_arbeid_1_07.pdf
- Helse- og omsorgstjenesteloven. (2011). *Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester* (LOV-2011-06-24-30). <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2011-06-24-30>
- Hoppestad, B. S. (2012). Current perspective regarding adults with intellectual and developmental disabilities accessing computer technology. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 8(3), 190–194. <https://doi.org/10.3109/17483107.2012.723239>

- Johannessen, L. E. F., Rafoss, T. W. & Rasmussen, E. B. (2018). Tematisk analyse. I L. E. F. Johannessen, T. W. Rafoss & E. B. Rasmussen (red.), *Hvordan bruke teori?* (s. 278–313). Universitetsforlaget.
- Kallio, K. P., Wood, B. E. & Häkli, J. (2020). Lived citizenship: conceptualising an emerging field. *Citizenship studies*, 24(6), 713-729. <https://doi.org/10.1080/13621025.2020.1739227>
- Karacic, A., Sturm, A., Waldschmidt, A. & Dins, T. (2018). Identity and political participation throughout the life course. I R. Halvorsen, B. Hvinden, J. Beadle-Brown, M. Biggeri, J. Tøssebro & A. Waldschmidt (red.), *Understanding the lived experiences of persons with disabilities in nine countries. Active citizenship and disability in Europe* (vol. 2, s. 83–101). Routledge.
- Karnieli-Miller, O., Strier, R. & Pessach, L. (2009). Power Relations in Qualitative Research. *Qualitative Health Research*, 19(2), 279–289. <https://doi.org/10.1177/1049732308329306>
- Knutshaug, T. J. & Nakrem, S. (2017). Velferdsteknologi – hva, hvorfor og hvordan. I S. Nakrem & H. B. Sigurdsson (red.), *Velferdsteknologi i praksis: perspektiver på teknologi i helse- og omsorgstjeneste* (1. utg., s. 15–31). Cappelen Damm Akademisk.
- Langemyhr, L. E. & Haukelien, H. (2022). «Her kan alle jobbe, liksom, og være seg sjøl» En tematisk analyse av hva arbeidstakere med utviklingshemming forteller om dagsenter. *Tidsskrift for omsorgsforskning*, 8(3), 1–12. <https://doi.org/10.18261/tfo.8.3.5>
- Lid, I. M. (2017). Medborgerskap i spennet mellom ekskludering og integrering. I I. M. Lid & T. Wyller (red.), *Rom og etikk, fortellinger om ambivalens* (s. 35–54). <https://doi.org/10.23865/noasp.18>
- Mauss, M. (1995). *Gaven*. Cappelen Akademisk Forlag.
- Midjo, T. & Aune, K. E. (2021). Varig tilrettelagt arbeid-erfaringer til unge voksne med kognitiv funksjonsnedsettelse. *Fontene forskning*, 14(1), 45–57. <https://fonteneforskning.no/pdf-15.99653.0.3.c31b107e82>
- Ness, N. E. (2011). *Hjelpemidler og tilrettelegging for deltakelse, et kunnskapsbasert grunnlag*. Tapir Akademisk Forlag. <https://www.kunnskapsbanken.net/wp-content/uploads/2016/01/Boka-Hjelpemidler-og-tilrettelegging-for-deltakelse-Nils-Erik-Ness-2011.pdf>
- NOU 2001: 22. (2001). *Fra bruker til borger*. Sosial- og helsedepartementet. <https://www.regjeringen.no/contentassets/1e18b045dd9346849813392b34c9cdc1/no/pdfa/nou200120010022000dddpdfa.pdf>
- NOU 2016: 17. (2016). *På lik linje*. https://www.regjeringen.no/contentassets/f738ea1bce6c4c52a5c4d81e6e2a58c2/nou-2016_-17.pdf
- Olsen, T. (2003). *Litt av en jobb! En studie av tilrettelagt arbeid for personer med utviklingshemming* (12/2003). http://www.nordlandsforskning.no/getfile.php/133712-1416302371/Dokumenter/Rapporter/2003/rapport_12_03.pdf
- Reinertsen, S. (2012). *Arbeids- og aktivitetssituasjonen blant personer med psykisk utviklingshemming*. NAKU. https://naku.no/sites/default/files/NAKU_Tilstandsrapport_net_Vii.pdf
- Romøren, T. I. (2019). Funksjonshemmede. I A. Hatland, S. Kuhnle & T. I. Romøren (red.), *Den norske velferdsstaten* (5. utg., s. 202–225). Gyldendal.
- Sandvin, J. T. & Hutchinson, G. S. (2014). *selvbestemmelse og meborgerskap for mennesker med utviklingshemming; et livsløpsperspektiv* (UiN-rapport 8/2014). Universitetet i Nordland. <https://naku.no/sites/default/files/UiN%20rapport%208-2014.pdf>
- Sépulchre, M. (2017). Research about citizenship and disability: a scoping review. *Disability and Rehabilitation*, 39(10), 949–956. <https://doi.org/10.3109/09638288.2016.1172674>
- Skarstad, K. (2019). Funksjonshemmedes menneskerettigheter. Universitetsforlaget.
- St.meld. nr. 67 (1986–87). *Ansvar for tiltak og tenester for psykisk utviklingshemma*. Sosialdepartementet. <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1986-87&paid=3&wid=d&psid=DIVL812>

- Søderstrøm, S. & Tøssebro, J. (2011). Innfridde mål eller brutte visjoner? Noen hovedlinjer i utviklingen av levekår og tjenester for utviklingshemmede. *NTNU Samfunnsforskning*, (Mangfold og inkludering). <https://samforsk.no/SiteAssets/Sider/publikasjoner/Rapport%20Innfridde%20m%C3%A5l%20WEB-utgave.pdf>
- Werner, S. (2012). Individuals with Intellectual Disabilities : A Review of the Literature on Decision-Making since the Convention on the Rights of People with Disabilities (CRPD): Mental Health as a Public Health Issue. *Public Health Reviews*, 34(2), 1–27.
- WHO. (2016). International statistical classification of diseases and related health problems (5. utg.). https://cdn.who.int/media/docs/default-source/classification/icd/cause-of-death/icd10volume2_en_2016.pdf?sfvrsn=5242ebc3_1&download=true
- Ørving, K. & Claussen, T. (2018). Welfare technology dilemmas facing young people with intellectual impairment – some illustrated theoretical explorations. *Nordic Social Work Research*, 8(3), 235–248. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2017.1403365>
- Aasland, K. (2017). Utvikling av velferdsteknologiprodukter. I S. Nakrem & J. B. Sigurjonsson (red.), *Velferdsteknologi i praksis* (s. 51–64). Cappelen Damm Akademisk.